

УДК 342.1(477)(082)+94(477)(082)
У45

*Рекомендовано Вченою радою Запорізького національного університету
як науково-популярне видання (протокол №12 від 23 червня 2020 р.)*

Рецензенти:

КОЛОМОЄЦЬ Тетяна, декан юридичного факультету Запорізького національного університету, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України

КОРНІЄНКО В'ячеслав, заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника «Софія Київська», доктор історичних наук

У45 **Українська державність: історико-правничі нариси** / за заг. ред. В. А. Смолія. Київ: Юридичне видавництво «Право України», Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса, 2021. 976 с.

ISBN 978-617-7928-02-6

Це видання є колективною працею – збіркою 22 нарисів відомих українських правників, філологів, істориків права та церкви. В основу історико-правничого дослідження покладено концепцію безперервності та спадкоємності української державності від IX ст. і дотепер. Нариси присвячені ціннісним і теоретичним засадам української державності, її символам та атрибутам, витокам та етапам становлення і розвитку.

Нариси мають науково-популярний характер. Вони у доступній формі розкривають читачеві результати багаторічних досліджень низки архівних матеріалів і формують цілісне уявлення про ціннісні засади та сутність української державності, її генезу через призму досвіду державотворення.

Нариси доповнюють понад 500 ілюстрацій, серед яких портрети постатей-символів української державності, а також унікальні зображення графіті Софії Київської та картини видатних художників України.

Видання розраховане на широке коло читачів, які цікавляться історією української державності, зокрема студентів і краєзнавців.

Книга узагальнює результати наукових досліджень 1991–2021 рр., продовжує і змістовно доповнює фотолітопис «Українська державність: витоки, етапи становлення та розвитку» (2019 р.).

УДК 342.1(477)(082)+94(477)(082)

*Видання здійснене за ініціативи та підтримки
Всеукраїнської правозахисної організації «Меморіал» імені Василя Стуса.
За зміст публікацій повну відповідальність несуть їхні автори. Висновки авторів
можуть не відповідати офіційній позиції організації.*

© Юридичне видавництво «Право України», 2021
© Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса, 2021

ISBN 978-617-7928-02-6

Усі права застережено

Відейко М.Ю. Нарис п'ятий. Витоки державності в історико-географічному ареалі України в прадавню добу. В: Українська державність: історико-правничі нариси. Нарис шістнадцятий / за заг. ред. В. А. Смолій. Київ: Юридичне видавництво «Право України», Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса, 2021. - С. 118-145.

НАРИС П'ЯТИЙ

Витоки державності в історико-географічному ареалі України в прадавню добу

Історико-географічний ареал сучасної України охоплює значну територію на сході Європи. Її заселення людьми сучасного типу, і, відповідно, історія суспільних відносин уходить вглиб часу на десятки тисяч років. Ця історія має пряме відношення до історії сучасної України, яка існує у цих межах і таким чином є спадкоємцем історії її минулого. Можна простежити, як події та явища, в тому числі процеси державотворення, які мали місце у цьому ареалі тисячі років тому призвели до низки подій, яким ми завдячуємо історії сьогодення.

Неможливо зрозуміти перебіг сучасної історії не беручи до уваги події та процеси, які відбувалися у нашому краї упродовж тисячоліть. Вивчення витоків державності має вирішальне значення для формування сучасної суспільної свідомості та ідентичності.

Звертаючись до історії далекого минулого слід мати на увазі, що дослідники мають справу з подіями та явищами, свідчення стосовно яких відрізняються від тих, з якими мають справу історики, які досліджують більш пізні епохи. Від давніх часів лишилися не лише легенди та записи у хроніках та літописах. Цілком реальними пам'ятниками давнього державотворення є залишки давніх поселень та міст, вали городищ та фортець, карбовані давно зниклими державами монети, поховання володарів з скарбами та символами їх влади, могили, воїнів, хліборобів, ремісників. І навіть коли ми часом не знаємо

напевне ані їх імен, ані назв давніх держав, факт їх існування та слід, залишений в історії, не викликають сумнівів.

На відміну від писемних джерел, коло яких лишається майже незмінним, фонд археологічних знахідок постійно поповнюється. До нього додається інформація, отримана методами природничих наук, які теж перебувають у постійному розвитку. Отримана інформація в свою чергу дає змогу вдосконалювати оцінку та інтерпретацію писемних джерел. Перелічені вище процеси є постійними, в результаті чого “переписування” давньої історії¹, в тому числі історії державотворення, також є явищем постійним і невідворотним.

Біля витоків

У період від появи людей у географічному ареалі України близько 40000 років тому до VI тис. до н.е. кількість населення була відносно невеликою, що було зумовлене стабільністю економічної системи. Вона базувалася на таких заняттях, як спеціалізоване полювання, рибальство та збиральництво. Спосіб життя, пов'язаний з подібними заняттями обмежував приріст населення. З цієї причини для регулювання суспільних відносин, які стосувалися права власності на мисливські та інші угіддя, цілком достатньо було родових структур². Навіть поява відтворювальних форм господарства — хліборобства та тваринництва наприкінці VII тис. до н.е.³. не змінила ситуацію, надто малою була кількість населення, у розпорядженні були значні природні ресурси.

1 Словник-довідник з археології України. Київ, 1996; Давня історія України. Первісне суспільство. Київ, 1997. - Т.1; Давня історія України. Скіфоантична доба. Київ, 1998. - Т.2; Україна: хронологія розвитку. З давніх часів до пізньої античності. Київ, 2007; Залізник Л. Стародавня історія України. Київ, 2012; Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса, 2013; Історія цивілізації. Україна. Том I. Від кіммерійців до Русі. Харків: Фоліо, 2019.

2 Залізник Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. — Київ Наукова думка, 1989. Залізник Л.Л. Передісторія України X-V тис. до н.е. — К., 1998; Залізник Л. Л. Мезолітичні мисливці та рибалки Надпоріжжя за матеріалами поселення Огринь Археологія, 2018 (3). - С. 3-19

3 Котова Н.С. Неолитизация Украины. Луганськ: Шлях, 2002; Котова Н.С. Древнейшая керамика Украины. Харьков, 2015.

Зміни сталися у другій половині VI тис. до н.е. Поширення хліборобства і тваринництва (відтворювальних форм господарства) у Південно-Східній та Центральній Європі призвело до значного зростання там чисельності населення⁴. Наслідком стала низка змін у суспільному житті. Відбувається помітне на археологічному матеріалі (будівлі, поховання) виділення заможних осіб, причетних до управління громадами значно більшої чисельності, ніж у попередні часи. Зростає цінність земельних угідь (полів, пасовищ) і, відповідно, потреба у захисті права власності. Це відбувається на тлі протистояння з громадами, які практикували привласнювальне господарство і вважали ці території споконвічно своїми. Крім того, значний вплив на стан давніх систем життєзабезпечення — а відтак їх достаток чи нестачу мали кліматичні зміни⁵.

Кризові ситуації вирішували різним чином, в тому числі із застосуванням сили. З'являються укріплені поселення, сліди бойових дій, появи зразків спеціалізованої, вже не мисливської зброї (сокири-молоти з каменю)⁶. Саме тоді актуальним стає інститут племені, який об'єднує до кількох тисяч людей і був покликаний насамперед до регулювання відносин із “зовнішнім світом”.

Для історико-географічного ареалу України зразком співіснування кількох племінних структур давніх хліборобів у VI тис. до н.е. є Закарпаття, де вони представлені археологічними культурами Кріш, мальованої кераміки, Б'юкк, територія поширення яких входила в межі територію кількох сучасних Країн (Словаччина, Угорщина, Румунія)⁷. Тут існувала низка відносно невеликих хліборобських поселень, мешканці яких мали можливість відстоювати свої інтереси лише об'єднавшись з спорідненими колективами.

В умовах утворення племінних структур альтернативою протистоянню та війнам були міграції на землі, де подібні суспільні організми або не існували,

4 Müller J. , Eight million Neolithic Europeans: social demography and social archaeology on the scope of change – from the Near East to Scandinavia. In: (Eds. K. Kristiansen, J. Turek) *Paradigm Change* (Oxford 2015), 200-214.

5 Gronenborn D. Climate fluctuations and trajectories to complexity in the Neolithic: towards a theory. *Documenta Praehistorica*, 2009. – Т. XXXVI. – Р. 97-110. Відейко М.Ю. Південно-Східна та Центральна Європа у VI-IV тис. до н.е. Київ-Умань, 2015. - С. 39-64.

6 *Sticks, stones, and broken bones: Neolithic violence in a European perspective* / eds.: R. Schulting, L. Fibiger. – Oxford University Press, 2012 ; Відейко М.Ю. Зброя та військова справа у давніх хліборобів Європи у VI-IV тис. до н.е. В: *Історія зброї та військової справи. Альманах (2)*. Київ: видавець Олег Філюк, 2019.

7 Котигоршко В. Верхнє потисся у давнину. Ужгород, 2008. - С. 33-49

або були слабшими і менш чисельними. У цьому відношенні територія на схід від Карпат виглядала особливо привабливою. Передгір'я у Прикарпатті були аналогом землям Закарпаття. Далі йшла майже незаселена (з точки зору давніх хліборобів) смуга широколистяних лісів та лісостепу, яку перетинали середні та великі річки — Прут, Дністер, Південний Буг, Дніпро⁸.

Поширення відтворювальних форм господарства на ці землі виглядало надзвичайно перспективним і могло забезпечити учасників цього процесу “життєвим простором” на кілька тисячоліть. Серед них, як встановлено завдяки генетичним дослідженням, були як представники громад, які практикували хліборобство і тваринництво, так і нащадки давніх мисливців і рибалок⁹. Це було населення, яке залишило пам'ятки культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК). Цей культурний комплекс поширений від басейну Сени на заході до Південного Бугу на Сході. На захід від Карпат носії цієї культури у другій половині VI тис. до н.е. витворили не лише племінні структури, але й такі, що можуть бути визначені, як вождівства¹⁰. Призначенням останніх було не лише вирішення міжплемінних суперечок, але і забезпечення домінування груп племен над сусідами. Виразом могутності цих об'єднань стало спорудження не лише великих укріплених селищ¹¹, але і громадських культових центрів - “ронделів”¹².

На території України відомо близько ста поселень КЛСК, більшість з яких виявлена на західних територіях¹³, однак декілька знайдено біля Південного Бугу на межі степу та лісостепу¹⁴. Аграрна колонізація розпочалася наприкінці VI тис. до н.е. Поселення були невеликими, укріплені пункти та

8 Пашкевич Г.О. Відейко М.Ю. Рільництво племен трипільської культури. Київ, 2006. - С.13-24.

9 Early Farmers: the view from Archaeology and Science. A. Whittle and P. Bickle (eds.) Oxford: Oxford University Press for the British Academy 2014. - Chapter: 5.

10 Відейко М.Ю. Південно-Східна та Центральна Європа у VI-IV тис. до н.е. ...- С. 58-61.

11 Furholt M., Müller-Scheeßel N., Wunderlich M., Cheben I., Müller J. Communitarity and Discord in an Early Neolithic Settlement Agglomeration: The LBK Site of Vráble, Southwest Slovakia/ Cambridge Archaeological Journal, 2020 (30, 3). - P.469-489

12 Kobyliński Z., Braasch O., Herbich T., Misiewicz K., Nebelsick L., Wach D. Confirmation of the first Neolithic rondel-type enclosure in Poland. In: Antiquity, 86 (334), 2012. - P. 1084 - 1096

13 Ленартович О.В. Культура лінійно-стрічкової кераміки у басейні Верхнього та Середнього Дністра і Західного Бугу. - автореф. Дис. Канд.іст. Наук. Київ, 2013.

14 Kiosak D. Kamyane-Zavallia, the Easternmost Linear Pottery Culture Settlement Ever Excavated // Sprawozdania Archeologiczne. – 2017. – Vol. 69. – P. 253-269.

громадські споруди не виявлені. У цього населення не виникло потреби у відтворенні тих інститутів влади, які були їм відомі на захід від Карпат. Цей приклад вказує на те, що за певних умов суспільство може відмовитися від створення механізмів регулювання, якщо у них нема потреби.

На решті території ареалу України успішно існували громади (представлені такими археологічними культурами, як бугодністровська, сурська, дніпро-донецька, дніпро-азовська та ін.¹⁵), можливо об'єднані на клановому, а часом на племінному рівні, однак їх загальна чисельність все ще була нижче межі, за якою відбувається поява більш складних суспільних організацій.

На кінець VI тис. до н.е. припадають кліматичні зміни, які виявилися несприятливими для давніх хліборобів і призвели до пошуку нових земель для розселення і ведення господарства. Серед них виявилися предки людей, які залишили по собі культурний комплекс Трипільля-Кукутень (ТК).

V-IV тис. до н.е : «Трипільський Світ» та його сусіди

За майже півтори тисячі років спільноти, представлені пам'ятками трипільського культурного комплексу, пройшли шлях від племінних структур до утворення вождівств і складних вождівств, тобто вийшли на рівень, з якого і починається державотворення. Про це свідчать насамперед відомості про їх поселення — розміри, структуру, характер забудови. Цю історію нині можливо розділити на кілька етапів: 5000-4600, 4600-4300, 4300-3500, 3500-3000 рр. до н.е. Кожен із них відзначений певними подіями у становленні, розвитку та занепаді владних структур¹⁶.

Культурна спільність Прекукутень — Кукутень — Трипільля крім хіба що початкового етапу не являла собою єдиного цілого у політичному відношенні.

Економічною базою ТК були насамперед хліборобство і тваринництво при збереженні певного значення традиційних полювання і рибальства¹⁷. Саме

15 Україна: хронологія розвитку. З давніх часів до пізньої античності. Київ, 2007. - С. 88-109.

16 Відейко М.Ю. Південно-Східна та Центральна Європа у VI-IV тис. до н.е. ...- С. 65-182.

17 Пашкевич Г.О., Відейко М.Ю. Рільництво племен трипільської культури. Київ, 2006; Журавльов О.П. Тваринництво і мисливство у трипільських племен на території України. Київ: «Шлях», 2008.

тоді було закладено економічний фундамент для державотворення наступних тисячоліть. Занепад економіки, викликаний в давні часи переважно кліматичними факторами¹⁸, неодноразово призводив до краху досить складних суспільних структур, але у наступні часи це була саме та точка відліку, яка забезпечувала їх відтворення.

Між 5000-4600 рр. до н.е. відомо про понад 240 поселень, які віднесені до культурного комплексу Трипілля А-Прекукутень. Упродовж цього періоду чисельність населення зростала: якщо на початку кількість поселень, зосереджених між Карпатами та Дніпром була у межах двох десятків, то через 400 років їх число зросло до сотні, так само як і територія поширення - від Прикарпаття до межиріччя Південного Бугу та Дніпра. Враховуючи подібність матеріальної культури, можливо припустити приналежність їх мешканців до одного або кількох племен, які розселилися окремими групами на значній території.

З самого початку у цього населення виникають центри, створені зусиллями окремих кланів або навіть племен. Яскравим прикладом є поселення Байя (Сучавський повіт, Румунія), оточене укріпленнями. На ньому була зведена громадська споруда площею близько 300 м², яка могла виконувати функції будівлі для зібрань і релігійного центру¹⁹. Трипільське плем'я в Басейні Південного Бугу мало в якості "центра влади" поселення Могильна-III площею близько 10 га, на якому налічувалося понад 100 будівель. Тут, як і у Центральній та Південно-Східній Європі створювали великі поселення, які були адміністративними, релігійними та військовими центрами племінних структур.

Наступний період історії населення культурної спільності Трипілля-Кукутень припадає на час приблизно між 4600-4300 рр. до н.е. На його спостерігаємо локальне урізноманітнення, яке можна пов'язати із утворенням

18 Weninger B. Harper T. The Geographic Corridor for Rapid Climate Change in Southeast Europe and Ukraine. In: (Ed. E. Schultze) Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea. *Archäologie in Eurasien* 31, 2015, 485-515.

19 Ursu/C.-E., Țerna S., Tracing the megastructures back in time: an exceptional building from the settlement Baia-În Muchie, Suceava county, Romania. In: М. Ю. Відейко/Дж. Чапман/І. А. Козир/В. В. Собчук (eds.), На східній межі старої Європи/At the Eastern frontiers of Old Europe. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кіровоград, Небелівка 12-14 травня 2015 (Кіровоград 2015) 49-50.

нових племінних структур, чому сприяли як розселення, так і зростання чисельності населення²⁰. Кожна із груп мала свій “центр влади” - поселення більших розмірів. Так було закладено передумови створення вождівств, а згодом — і складних вождівств на наступному етапі.

Між 4300-4200 рр. до н.е. у Європі відбуваються кліматичні зміни, які позначилися на умовах існування хліборобів²¹. У різних районах вплив цей виявився різним. Південно-Східна та частково Центральна Європа переживають кризу, яка призвела до занепаду хліборобства і зникнення досить високорозвинених культурних комплексів, тому числі Лендель, Вінча, Гумельниця, то в регіоні поширення Трипілля-Кукутень склалися умови, надзвичайно сприятливі для ведення хліборобського господарства.

Використовуючи технологічні здобутки Давньої Європи, багаті природні ресурси, нагромаджений демографічний потенціал, населення культурного комплексу Трипілля-Кукутень досягає нових висот у створенні суспільних структур. Між 4000-3600 рр. до н.е. чтворені ними найбільші протоміста за різними підрахунками могли мати від 6-8 та 10-15000 населення. Коже з них було вождівством, а кілька поселень-гагантів могли утворювати складне вождівство з населенням понад 20000 осіб²².

На прикладі трипільських поселень-гігантів, протомістспостерігаємо початкові стадії процесу урбанізації з усіма його протиріччями, позитивними й негативними наслідками. Вирішуючи посталі перед ним економічні та соціальні проблеми, трипільське суспільство явно вийшло за рамки первісності, родового ладу. Воно створило досить складну ієрархічну організацію, і саме ця система дала можливість так чи інакше вирішити проблеми - від розподілу землі між окремими кланами й родинами, до забезпечення захисту племінних територій.

У Північно-Західному Причорномор’ї між Дунаєм та Дністром у першій половині V тис. до н.е. з’являються поселення хліборобського населення,

20 Останнє знайшло відображення у зростанні числа поселень

21 Weninger B. Harper T. The Geographic Corridor for Rapid Climate Change in Southeast Europe and Ukraine. In: (Ed. E. Schultze) Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea. Archäologie in Eurasien 31, 2015, 485-515.

22 Відейко М.Ю. Південно-Східна та Центральна Європа у VI-IV тис. до н.е. ...- С. 140-145.

приналежні до культури Гумельниця. Основна територія її поширення — на захід від Дунаю, вздовж його течії та до підніжжя Балканських гір на заході²³. Поява цього населення на схід від Дунаю було, як і у випадку з Трипіллям, проявом аграрної колонізації. Важливим аспектом діяльності могла стати також торгівельна активність, спрямована на обмін із населенням степової смуги²⁴. Цьому сприяв розвиток місцевої металообробки, засвідчений знахідками інструментів на поселеннях²⁵. Всього в межах України відомо близько 30 поселень, серед яких кілька селищ більших розмірів²⁶. Одне з них біля с. Орловка — Картал, біля переправи через Дунай — мало штучні укріплення у вигляді ровів²⁷. Загальна чисельність цього населення не перевищувала кількох тисяч осіб, що відповідає племінному рівню організації. Більші поселення могли по черзі виконувати роль племінних центрів.

Подібна система організації суспільства типова для основної території культурного комплексу Гумельниця. Там відомі укріплені поселення, які займали площу до 15-20 га, а центральна частина мала власні укріплення²⁸. Вірогідним є існування вождівства, яке об'єднувало гумельницькі племена. Символом влади вождів стала бойова сокира, виготовлена з міді або мармуру на руків'ї, прикрашеному золотом²⁹. Подібні символи влади було запозичено і сусідами, в тому числі населенням, належним до культурного комплексу Трипілля-Кукутень.

23 Тодорова Х. Каменно-медната епоха в Болгария. – София: Наука и изкуство, 1986; Hansen S., Toderas M. Pietrele und de noien Dimensionen kupferzeitlicher Siedlungen in der Unteren Donau. ed. S. Hansen. – *Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beitrage des Internationalen Symposium in Berlin vom 26.–27. Februar 2007*

24 Відейко М.Ю. Південні шляхи обміну у V-IV тис. до н.е. Народы и культуры Нижнего Дуная в древности. Одесса, 2018. - С. 26-35.

25 Скакун Н.Н. Орудия труда и хозяйство древнеземледельческих племен Юго-Восточной Европы. СПб.: Нестор-История, 2006.

26 Субботин Л.В. Памятники культуры Гумельниця Юго–Запада Украины. Київ: Наукова думка, 1983.

27 Govedarica C., Manzura I. The Cooper Age Settlement of Kartal in Orlovka (SouthwestUkraine) In: *Neolithic and Cooper Age between the Carpathian Basin and the Aegean Sea. Chrono-logies and Technologies from the 6th to the 4th Millenium BCE. International Workshop Budapest 2012. Archäologie in Eurasien 2015(31)*. Манзура И.В. Очерк развития энеолитических культур Северного Причерноморья. В: ред. Бруяко И.В., Самойлова Т.Л.. – *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. – Одесса: ООО РИА СМІЛ, 2013. – С. 154-160.

28 Hansen S., Dragoman A., Reingruber A. Pietrele – eine kupferzeitliche Siedlung an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabung im Sommer 2005. *Eurasia Antiqua*, 2006(12). – P. 1-62; Г. Тодорова, Энеолит Болгарии. София 1982.

29 Ivanov, I. Die Ausgrabungen des Gräberfeldes von Varna. – In: Fol, A., J. Lichardus (Hrsg.). *Macht, Herrschaft und Gold. Moderne–Galerie des Saarlands–Museum, Saarbrücken, Krüger, 1988. - S. 49–66, 67–78.*

Тривалий час занепад цивілізації Давньої Європи пов'язували з навалом "курганних народів"- вторгненням войовничого населення з причорноморських степів³⁰. Сучасні дослідження не надали підтвердження цим висновкам, проте наявні відомості дають змогу реконструювати історичні процеси, пов'язані з мешканцями степів. Встановлено, що "степове" населення того часу було зосереджене в цей час у долинах Південного Бугу, Дніпра та Сіверського Донця було нащадками мисливців та збирачів у V-IV тис. до н.е., представленими культурними комплексами Новоданилівка, Середній Стіг (Стогівська культура), Дерейвка, Пост-Маріупільським, Нижньомихайлівським та їм подібними³¹. Вони були південними сусідами більш чисельного та просуненого у технологічному і суспільному відношенні хліборобського населення культурних комплексів Трипілля-Кукутень (V-IV тис. до н.е.) і Гумельниця (V тис. до н.е.) на заході та Майкоп IV тис. до н.е.) на сході. Будучи відносно нечисельним — археологи налічують на весь цей період близько 150 пам'яток (включно з поселеннями, могильниками та поодинокими похованнями)³² воно не могло відігравати помітної ролі у історичних подіях. Масштаби культурних комплексів свідчать, що у сіспільному відношенні вони створили кланові об'єднання, організовані у кілька племінних структур³³. Їх очолювали вожді, які, судячи з поховань Новоданилівського типу, мали зиск від ведення обміну, передусім металевими виробами, з хліборобським населенням культурних комплексів Трипілля-Кукутень та Гумельниця.

У похованнях представників степових спільнот можна побачити вироби, які походять з ареалів культурних комплексів Трипілля та Майкопю Крім того в черговий раз їх надбанням стають певні технологічні досягнення у галузі металообробки та виготовлення транспортних засобів, в тому числі колісного

30 Gimbutas M. "Old Europe in the Fifth Millenium B.C.: The European Situation on the Arrival of Indo-Europeans", in Polomé, Edgar C. (ed.), *The Indo-Europeans in the Fourth and Third Millennia*, Ann Arbor: Karoma Publishers, 1982; Anthony D. W. *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*, Princeton University Press 2007.

31 Давня історія України. Первісне суспільство. Київ, 1997. - С. 273-301; Україна: хронологія розвитку. З давніх часів до пізньої античності. Київ, 2007. - С. 60-173.

32 Телегин Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина,И.Д., Панченко Ю.В. Среднепалеолитическая и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. Луганск: Шлях, 2001.

33 Котова Н.С. Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья. Луганск: Шлях, 2006.

транспорту. У наступний період ці інновації поряд з розвитком торговельних відносин відіграють позитивну роль у становленні в степовому ареалі більш складних суспільних структур та їх політичному розвитку.

III тис. до н.е. - епоха розквіту степових спільнот

У другій половині IV — на початку III тис. до н.е. внаслідок кліматичних змін існування хліборобства як основної системи життєзабезпечення у лісостеповій та лісовій смузі між Карпатами та Дніпром стало проблематичним. Водночас виникли сприятливі умови для формування пастушого та кочового тваринництва у лісовій та степовій зонах при розширенні останньої на північ. Зростає чисельність населення у лісовій смузі, а скорочується в ареалі Кукутень-Трипілля, звідки відбувається відтік населення на північ та південь. Формуються та отримують подальший розвиток нові системи життєзабезпечення у формі кочового та пастушого тваринництва. Ці зміни мали вплив на переформатування суспільних структур. У ареалі Кукутень-Трипілля після 3300 р. до н.е. зникають поселення-протоміста та складні вождівства, замість них утворюються простіші племінні та кланові структури.

Частина спільнот цього часу сформувалася на нашій землі із числа нащадків населення степових територій попереднього часу, трипільців, а також їх сусідів. Дослідниками для степової смуги III тис. до н.е. виділено кілька культурних комплексів, найбільш потужними з яких були “ямний” та “катакомбний” (названі за типами поховань - у ямах та катакомбах)³⁴.

Уявлення про структуру суспільних утворень, належних до різних груп ямного культурного комплексу дають поховання під курганами, які в цей період масово з’являються насамперед у зоні поширення степів. Трудові витрати на спорудження насипів, висота найбільших з яких становить до 6-7 метрів при наявності курганів висотою менше метра і поховань без насипів засвідчує суспільну стратифікацію. Супровідний інвентар — дерев’яні вози,

34 Україна: хронологія розвитку. З давніх часів до пізньої античності. Київ, 2007. - С. 208-221.

зброя, вироби з золота, срібла і бронзи та інші престижні речі супроводжують саме похованих під найбільшими курганами. Співставлення поховань за трудовими витратами на їх здійснення та інвентарем вказує на наявність кількох суспільних груп (від 3 до 5), в тому числі — воїнів, пастухів, над якими стояли вожді різних рангів³⁵.

У межах історико-географічного ареалу України виділено кілька груп у межах ямного культурного комплексу, які локалізують у межиріччях великих річок. Подібний поділ території у наступні часи буде типовим для кочовиків. Найзахіднішою була буджацька група, особливості якої були зумовлені її розташуванням, яке відкривало можливості для торгівлі з Південно-Східною та Центральною Європою, у якій основним товаром була сіль³⁶. Частина цього населення вздовж долини Дунаю навіть просунулася у степові райони Європи³⁷.

Менш заможними були племінні угруповання між Південним Бугом та Дніпром та далі на схід, до Сіверського Дінця. Згодом вони, на думку деяких дослідників, були підкорені населенням, належним до катакомбного культурного комплексу, яке теж складалося з кількох груп — донецької, інгульської та ін. В результаті у підкореного населення в певний період зникає прошарок еліти, а владу перебирають вожді завойовників³⁸. Висловлено припущення про виникнення в цього населення складної станово-кастової системи³⁹. У степовій смузі упродовж III тис. до н.е. спостерігаємо конкуренцію між кількома спільнотами кочовиків, організованих у племінні структури та спробу формування організацій нового типу, де на нижчому шаблі суспільства стояли підкорені іноплеменники.

35 Довженко Н. Д., Рычков Н. А. К проблеме социальной стратификации племен ямной культурно-исторической общности // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины.—К., 1988.— С. 27—40. Генинг В. В. О социальной структуре ямного населения Нижнего Поднепровья. Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. — Тез. докл. конф.—Херсон, 1990.—С. 44—46.

36 Иванова С.В. Культурно-историчні процеси в Північно-Західному Причорномор'ї (кінець IV-III тис. до н.е. Археологія, 2015(4). - С. 3-19.

37 Иванова С.В. Культурно-исторические контакты населения Северо-Западного Причерноморья в раннем бронзовом веке: Запад-Восток. Stratum Plus, 2013(2). - С.199-256.

38 Пустовалов С.Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. Київ, 2005.

39 Пустовалов С. Ж. Етносоціальна структура ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. – К.: ФОП Жовтий, 2015.

На північ від степового населення упродовж III тис. до н.е. існувало кілька груп населення, належних до різних за походженням культурних комплексів — шнурової кераміки, кулястих амфор, середньодніпровського. За кількістю населення та територією поширення вони відповідають племінним структурам⁴⁰. Способами поповнення ресурсів у разі їх нестачі були торгівля та війна, які сприяли концентрації влади і багатств у представників окремих сімей та кланів, що видно із поховального інвентаря. Вони виявилися гідними супротивниками для своїх степових сусідів, які змушені були збройно обороняти свої володіння⁴¹.

Наступні кліматичні зміни на межі III-II тис. до н.е. поступово приводять до відродження хліборобської економіки у лісовій та лісостеповій смугах, а у другій половині II тис. до н.е. її поширення навіть у степах. Саме хліборобство, поруч з торгівлею, стало тим фундаментом, на якому зростають політичні утворення, які за своїма параметрами нагадували відомі з писемних джерел давні царства на території Греції: з укріпленими містами-цитаделями володарів, домінуванням військової еліти та безперервними військовими конфліктами.

У Закарпатті цим часом датують знахідки скарбів виробів з бронзи, що є виразним індикатором розвитку суспільства. Наявність у скарбах великої кількості спеціалізованої зброї є свідченням того, яку роль стала відігравати війна та професійні воїни. Ця територія входила до складу великого об'єднання, представленого культурним комплексом Отомань, поширеного також на територіях сучасних Словаччини, Угорщини, Румунії. Більшість населення проживала у відкритих селищах, в той час як еліта — в сильно укріплених садибах⁴².

У степовій та частково лісостеповій смузі від Сіверського Донця до Дунаю утворюється нова спільність, представлена культурним комплексом

40 Україна: хронологія розвитку. З давніх часів до пізньої античності. Київ, 2007. - С. 199-206; Szmyt M. Globular Amphorae culture in Eastern Europe. Present state of research and possibilities for future studies. *Baltic-Pontic Studies* 1996 (4); Артеменко И. И. Культуры раннего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР//Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — Москва, 1987. — С. 35—50;

41 Братченко С.Н., Клочко В.І., Солтис О.Б. Металеві сокири ямної культури Середньої Наддніпрянщини //Археологічний літопис Лівобережної України, 2000(1—2).

42 Котигорошко В. Верхнє Потисся в давнину. Ужгород, 2008. - Розділ II.

Бабине (відома також як багатопружкової кераміки) — XXII-XVI ст. до н.е. Два його варіанти⁴³ можуть відповідати східному та західному племінним об'єднанням. Їх очолювала войовнича еліта, у розпорядженні якої з'являється новий вид озброєння — бойові колісничі. Досліджені поховання воїнів-колісничих, яких супроводжували поховальні дари, що включали зброю, коней та колісничі⁴⁴. Частина цього населення можливо мігрувала на Балкани, де долучилася до створення місцевих політичних утворень⁴⁵.

На зміну цим політичним утворенням у степах на схід від Інгульця у XVI ст. до н.е. зі сходу приходять племена, належні до зрубної культурно-історичної спільності, представлені бережновсько-маївським культурним комплексом⁴⁶. Основне заняття — стойлове або відгонне скотарство, зустрінуті сліди хліборобства. Частина населення зайнялося гірничою справою (Бахмутське родовище)⁴⁷ та металургією і металообробкою, на якій спеціалізувалися мешканці окремих селищ Мешканці одного з них, відомого як Усове Озеро, обмінювали готову продукцію на велику рогату худобу⁴⁸. Укріплені та великі поселення невідомі, структура розселення включає лише невеликі поселення та стоянки пастухів. Цьому відповідає ситуація, коли консолідація населення залишилася, вірогідно, на племінному рівні, оскільки зовнішня загроза в цей час була відсутня.

Лісова та лісостепова смуги на правобережжі Дніпра після зникнення Бабинського культурного комплексу були поділені між населенням, належним до комарівського та тшинецького культурних комплексів. Тут теж спостерігаємо виділення племінної еліти, яку ховали під курганами, скарби тощо. Яскравим явищем є некрополь біля Гордіївки на Вінничині, датований

43 Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев, 1986.

44 Котова Н.С. Культура багатопружкової кераміки. Словник-довіжник з археології. Київ, 1998. - С. 30.

45 Grigoriev S. Ancient Indo-Europeans. Czelabińsk: 2002. - P. 386-402.

46 Берестнев С. И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э). Харьков, 2001; Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). Київ, 2001; Отрощенко В. В. К истории племен срубной общности // Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. — Воронеж, 2003. — Вып. 17.

47 Татаринев С. И. Древний металл Восточной Европы. Очерки реконструкции горного дела, металлургии и металлообработки в эпоху бронзы. Артемовск, 1993.

48 Березанская С.С. Усове Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце — Киев: Наукова думка, 1990.

між XV-VII ст. до н.е. Тут поховано представників племінної верхівки, яка контролювала торговий шлях по Південному Бугу. Його використовували для транспортування бурштину та виробів з нього до давніх країн Середземномор'я. Про це свідчать імпорти металевих виробів зідти, знайдені у похованнях. У цьому районі сходилися торгові шляхи, які вели як на захід, за Карпати, так і на схід, за Дніпро⁴⁹.

У другій половині II тис. до н.е. зміна кліматичних умов призвела до поширення хліборобства на південь до берегів Чорного моря. Степову смугу займає населення, належне до сабатинівського культурного комплексу (XVI-XII ст. до н.е.), який в свою чергу був частиною великої спількості разом з Ноуа-Кослоджень (історико-географічний ареал Молдови та Румунії)⁵⁰. У них вбачають спадкоємців культурного комплексу Бабіне, відносячи до етнічної спільноти прафракійців. Відомі сотні поселень сабатинівської культури, у будівництві яких широко використано камінь. Їх населення крім традиційних занять спеціалізувалося у ремеслах⁵¹. Вірогідним є існування розвинених племінних структур, очолюваних вождями.

Розквіту досягдо бронзоліварне виробництво, в тому числі предметів озброєння. Комплекс озброєння — круглі щити, списи, дротики, короткі мечі, лук та стріли з бронзовими вістрями знаходився на рівні кращих зразків того часу⁵². У другій половині II тис. до н.е. частина цього населення, вірогідно, прийняла участь у війнах, які спустошили низку країн Середземномор'я від Трої до Єгипту⁵³. Походи могли супроводжуватися переселенням частини

49 Гордіївський могильник. В. Клочко (ред.). - Київ, 2008.

50 Иванова С.В. Сабатиновская культура — срубная культура. Контакты на западе степного Причерноморья. Археологические памятники Оренбуржья. Выпуск VI, 2006. Черняков И. Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. К.: Наук. Думка, 1985.; Шарафутдинова И. Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. К.: Наукова думка, 1982.

51 Шарафутдинова И.Н., Балушкин А.М., 1997. Поселение Виноградный Сад и проблемы сабатиновской культуры // Сабатиновская и срубная культура: проблемы взаимодействия востока и запада в эпоху поздней бронзы, Киев-Николаев-Южноукраинск. с. 35-36

52 Клочко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр. до Р.Х.) : [монографія] / В. І. Клочко; М-во культури і туризму України, НДІ пам'яткоохоронних дослідж.— Київ: АртЕк, 2006.

53 Клочко В.І. «Народи моря» та Північне Причорномор'я. Археологія, 1990(1). - С. 10—17.

населення до Малої Азії. Зокрема керамічні вироби сабатинівського типу виявлені у Трої⁵⁴.

В останню чверть II тис. до н.е. природні умови у степовій смузі призвели до скорочення та відтоку населення як за межі історико-географічного ареалу України, так і його перерозподілу між природними зонами на користь лісостепу. Ця подія, які супроводжувалися вторгненнями населення з сусідніх (а часом — досить віддалених територій) територій, які теж шукали кращих умов для існування та ресурсів призводять до докорінних змін на давній політичній мапі.

Початок I тис. до н.е. : киммерійці та їх сусіди

На сторінки давньої історії з цих часів у історико-географічному ареалі України потрапили два народи: киммерійці та таври, про яких нам відомо завдяки еллінському епосу та творам античних авторів. Але тогочасна політична мапа була різноманітнішою за ту, яку уявляли собі елліни. У лісовій та лісостеповій смугах основними були хліборобство і тваринництво, в степах — кочове тваринництво. Відносини між групами населення як у межах природних зон, так і між ними не були мирними і привели до створення численних політичних об'єднань — від племен до вождівств, а часом і складних вождівств. Етнічна мапа на цей час вже була досить строкатою і з'являються політичні об'єднання, які могли об'єднувати різні за походженням племена і союзи племен. Подібні об'єднання за своїм характером можуть бути визначені, як ранні держави.

При цьому слід мати на увазі, що особливістю формування суспільних структур у давні часи була можливість інтеграції у політичні структури на рівні родових структур населення, яке було підкорене силою зброї. Таким чином у межах одного політичного утворення — вождівства або царства могли опинитися спільноти різного походження. Домінуюче плем'я(або вождівство) давало своє ім'я об'єднанню.

54 Черняков И.Т. Связи сабагиновских племен Северного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем (по керамическим находкам) // Северное Причерноморье. – К., 1984. – С. 34–42

Разом з тим Геродот, занотовуючи три легенди про походження скіфів⁵⁵ не переймався тим, що фактично мова йде про походження різних народів, об'єднаних у різний час за певних обставин у декілька “царств”.

Одним з їх наслідків кліматичних змін наприкінці I тис. до н.е. стало відновлення кочового типу господарювання у степовій смузі. На його базі, як і у давніші часи, почали утворюватися потужні політичні утворення, які мали забезпечити виживання мешканців степів, в тому числі і за рахунок сусідів. Однак цього разу у степах, а згодом і повсюдно вперше на полях битв з'явилися справжні вершники, кіннота. Стали можливими спустошливі рейди на великі відстані, грабіжницькі походи.

У Закарпатті та на схід від Карпат — у Прикарпатті, в Подністров'ї та частково на Поділлі до VII ст. до н.е. був поширений культурний комплекс Гава-Голігради, у якому вбачають давніх фракійців. Це було досить чисельне населення, яке займалося хліборобством і тваринництвом і мало досить розвинені ремесла, пов'язані з обробкою металу (бронзи, а потім заліза і також золота). Подібні державні утворення давні елліни, які мали справу з фракійцями, описували, як “царства”.

Центром одного із них було укріплене поселення площею близько 160 га біля с. Лисичники на Тернопільщині⁵⁶. При зведенні укріплень використано камінь. Навколо нього відома низка поселень — як укріплених так і “відкритих”. На більшій віддалі відомі інші укріплені поселення менших розмірів, що дає підстави вважати їх племінними центрами або фортецями, які прикривали торговельні шляхи. Це населення контролювало видобуток солі у Прикарпатті, яка була цінним товаром.

Про багатство володарів, належних до культурного комплексу Гава-Голігради свідчить Михалківський скарб, датований VIII—VII ст. до н. е., який

55 Геродот. Історії в дев'яти книгах. Переклад А. Білецького. Київ, Наукова думка. 1993.

56 Малеев Ю. Н. Гальштатские городища в Западной Подолии. В: Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. Київ, 1987. — С. 86—101.

був виявлений на Тернопільщині. До нього входили вироби із золота загальною вагою 7 кг, серед яких — дві діадеми⁵⁷.

У нижній течії Дунаю, на території України відоме укріплене поселення Картал (Орловка)⁵⁸, яке виникло у VIII ст. до н.е. До укріпленої частини, розташованої на скельному останці, прилягало селище-передмістя, за межами якого розташовані могильники. Ще один укріплений пункт менших розмірів, Новосельське II розташований на 12 км південніше.⁵⁹ Ці населені пункти контролювали район важливої переправу через річку і, відповідно, давній торговий шлях, який виник ще у V тис. до н.е.

Політичні утворення, населення яких залишило культурні комплекси т.зв. “фракійського гальштату” близько середини VII ст. до н.е. зазнали нападу скіфів, які через їх території здійснювали походи у Південно-Східну та Центральну Європу⁶⁰. Частина цих утворень зникає, інші перегруповуються, утворюючи нові об’єднання. Важливим є їх внесок у створенні нових політичних утворень спільно з більш східними групами населення, відомого пізніше як “скіфи-орачі” Геродота, значна частина яких належала до чорноліського культурного комплексу⁶¹. Їх землі у різний час між XI- першою половиною VIII ст. до н.е. сягали середньої течії Дністра на заході та Сіверського Донця на сході. На півдні вони сягали кордонів між лісостепом та степом (у межах ландшафтної ситуації тих часів).

У формуванні цього культурного комплексу прийняли участь як місцеві племена хліборобів, які оселилися тут в попередній час, так і сусіди із заходу (різні групи населення, належного до культурних комплексів т.зв. Фракійського гальштату). На певному етапі долучилися і степові племена, належні до чорногорівського культурного комплексу, які спершу з’явилися тут, як завойовники. Ця ситуація зумовила формування досить потужних племінних

57 Бандрівський М., Крушельницька Л. Золоті Михалківські скарби та їх доля. Львів, 2012; Przybysławski W. . Dwa złote skarby w Michałkowie. Lwów, 1898; Nadacek K. Złote skarby Michałkowskie. Kraków, 1904.

58 Бруяко И.В. Феномен Картала: динамика смысла. Материалы по археологии Северного Причерноморья 2019 (14). - С.249-251.

59 Бруяко Памятники фракийского гальштата. В: Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса, 2013. С..353-362.

60 J. Chochorowski Koczownicy Ukrainy. Katalog Wystawy. Katowice, 1996. — S.107—138.

61 Україна: хронологія розвитку. З давніх часів до пізньої античності. Київ, 2007. — С. 260-263.

утворень, а потім і вождівств, а також періодичного переформатування політичних союзів.

Набувають поширення укріплені поселення, які прикривали племінні території з боку степу. Найбільш показовою в цьому відношенні є низка відносно невеликих городищ на р. Тясмин. Найвідомішим серед них є Суботівське городище, засноване у IX ст.⁶², яке було важливим ремісничим осередком, на якому виявлено бронзоліварну майстерню (її основною продукцією були прикраси, зокрема браслети) та кілька скарбів. В одному з них — сталевий меч з бронзовим руків'ям, т.зв. карасукського типу, поширеного далеко на сході. Інші знахідки — кістяні вістря стріл, кинджал карасукського типу⁶³ свідчать про те, що мешканцям цієї фортеці довелося воювати з киммерійцями.

Саме в цей час було покладено початок спорудженню величезних укріплених поселень лісостепу — зокрема Немирівського та Більського городищ, які у наступні століття стануть столицями великих “царств” скифів-орачів. Періодична поява нових контингентів войовниче налаштованих кочовиків прискорила формування більш потужних та масштабних політичних структур, яким було під силу вирішити питання захисту, в тому числі сконцентрувати достатньо ресурсів задля спорудження нових укріплень і навіть цілих укріплених ліній.

Під етнонімом “киммерійці”, якщо проаналізувати згадки античних авторів, виступало різне за походженням населення яких об'єднувала у той чи інший час приналежність до політичного утворення, в якому “титульним народом” були кочівники-киммерійці. Час їх домінування у степовій та частково лісостеповій частині України припадає на X- першу половину VII ст. до н.е.⁶⁴. Частина кочового елемента цього об'єднання мала східне походження — деякі зразки матеріальної культури, насамперед деякі зразки зброї та спорядження

62 Klochko V., Kovaliukh N., Skripkin V., Motzenbecker I. The chronology of the Subotiv settlement. Radiocarbon, Vol. 40, No. 2, 1998, P. 667—673.

63 Клочко В.И. Происхождение скифов. Археология и древняя история Украины. Эпоха раннего железа: Сб. науч. тр. к 60-летию С.А. Скорого. Киев: ИА НАН Украины, 2009. — С. 155

64 Махортих С. В. Киммерийці Северного Причерноморья. Киев: Шлях, 2005; Иванчик А.И. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII—VII веках до н.э. М., 1996.

коня вказують на сусідство з царством Чжоу (Китай). Вони з'явилося на теренах України у другій половині або останній чверті IX ст.⁶⁵. Кочове населення східного походження представлене чорногорівським та новочеркаським культурними комплексами, у яких дослідники вбачають два клани⁶⁶.

Однак враховуючи контрольовану ними територію, мова скоріше має йти про племінні структури або вождівства. Саме ці прибульці зуміли об'єднати під своєю владою інші степові племена, належні до білозерського культурного комплексу, а також поставити у залежність частину лісостепового населення, представленого чорноліським культурним комплексом⁶⁷.

Про рівень розвитку політичних структур кіммерійського часу у степовій частині свідчить укріплене поселення Дикий Сад (на території сучасного Миколаєва) площею близько 3 га. Його населення приналежне до культурного комплексу білозерської культури, з якою деякі дослідники пов'язують кіммерійців⁶⁸. Воно складалося з укріпленої цитаделі, до якої вели два кам'яні мости через рів, передмістя та "посаду". На поселенні виявлено сліди святилища, яке виникло ще до його появи. Серед занять його мешканців — ремесла, в тому числі металообробка та обробка кістки та рогу. Інші знахідки свідчать про торгівельні зв'язки цього пункту, як на заході сягали Південно-Східної та Центральної Європи. Сюди потрапляла сировина з Малої Азії та Середземномор'я⁶⁹. Це поселення міського типу могло бути центром влади племінного об'єднання або вождівства, яке контролювало важливі торговельні шляхи у Побужжі. Серед пам'яток білозерської культури є поселення з

65 Автор статті відніс пам'ятки чорногорівського типу до ранньоскіфських, в той час як інші дослідники вважають їх належними кіммерійцям, одна досить точно окреслив територію та час їх походження: Ключко В.И. Происхождение скифов. Археология и древняя история Украины. Эпоха раннего железа: Сб. науч. тр. к 60-летию С.А. Скорого. — К.: ИА НАН Украины, 2009. — С. 151-166.

66 Історія цивілізації. Україна. Том 1. Від кіммерійців до Русі. Харків .Фоліо, 2019. - С. 14-16.

67 там само, с. 15-16.

68 Черняков І.Т. «Дикий Сад», Гомер, Геродот, Троя, ахейці та кіммерійці (коментар одного археологічного відкриття в Україні) .Праці центру пам'яткознавства, 2010 (17). - С. 116-122.

69 Горбенко К. Укріплене поселення (городище) епохи фінальної бронзи Дикий Сад у місті Миколаєві . Краєзнавство, 2004 (4), с.5-19; К. В. Горбенко, Ю. С. Гребенников «Дикий Сад» археологический памятник XIII—IX вв. до н.э. — ровесник Трои. — Николаев, 2007.

кам'яними будівлями, мешканці яких займалися хліборобством і тваринництвом⁷⁰. Отже ця частина населення не кочувала, а була осілою.

Соціальний ранг очільників вождівств киммерійського часу був визначений еллінами, як царський. При цьому таких “царів” було досить багато. Про це йдеться у повідомленні Геродота про зібрання царів та населення, яке мало вирішити питання спротиву вторгненню скіфів. Це повідомлення перегукується зі свідченнями еллінських авторів про Одриське царство фракійців, у яке в свою чергу входило 22 царства не рахуючи 40 племен.

Слід відзначити, що за свідченням археологічних джерел упродовж IX-першої половини VII ст. до н.е. як склад, так і межі об'єднання, очолюваного киммерійцями змінювалися, в тому числі внаслідок прибуття зі сходу нових груп кочовиків⁷¹. Одним з головних занять еліти цього об'єднання стала організація грабіжницьких походів упродовж IX-початку VII ст., сліди яких виявлені у Прикарпатті, Південно-Східній та Центральній Європі, Тавриді⁷².

У 20-ті роки VIII ст. до н.е. частина киммерійців відкочовує на Північний Кавказ, звідки здійснює набіги у Закавказзя. До цих походів долучаються також і кочовики з причорноморських степів і навіть населення Лісостепу. Грабунки царства Урарту почалися з 714 р. до н.е. Згодом киммерійці вступили у протистояння з Ассирією⁷³. З дальніх походів вони поверталися з багатими трофеями (серед них - прикраси, зброя, металевий посуд і навіть парадні меблі — знайдено срібні цвяхи від ассирійського палацового табурета), частина яких потрапила до поховань під курганами, серед яких Лита Могила на Кіровоградщині⁷⁴, курган біля с. Квітки (Черкащина)⁷⁵. Останній похід з

70 Ванчугов В. П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. — Киев, 1990.

71 Махортых С. В. Киммерийцы на Северном Кавказе. — К., 1994; Скорый С. А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи. — Киев—Полтава, 1997.

72 J. Chochorowski J. Koczownicy Ukrainy. Katalog Wystawy. — Katowice, 1996. — S.107—138.

73 Дьяконов И.М. Киммерийцы и скифы на древнем Востоке. Российская археология, 1994(1).

74 Болтрик Ю.В. Культурна приналежність Литої Могили (інтерпретація маркерів). «Мотив – стиль, образ – знак у контексті давніх культур і традицій. Тези міжнародної конференції. Винники, 2019.

http://www.academia.edu/41058986/Reports_of_10th_Vynnyky_conference_2019_6_9th_of_November_Lviv_Vynnyky_.. с. 14

75 Ковпаненко Г.Т., Гупало Н.Д. Погребение воина у с. Квитки в Поросье. В: Вооружение скифов и сарматов. Киев, 1984. — С. 110—122.

території Кіммерії за Кавказ очолив у 645-640 рр. до н.е. цар Тугдаме (Лігдаміс), який там і загинув.

Близько середини VII ст. частина кіммерійців, які вирішили шукати нову батьківщину, створюють на півночі Малої Азії «царство Гамір». Останні згадки про кімерійців у Азії відносяться до часів, коли проти них, вірогідно, за підтримки скіфських загонів, виступив лідійський цар Алліат. Це сталося вже після того, як ті ж скіфи приклали руку до розгрому Ассирії, яке мало місце 612-609 рр. до н.е.⁷⁶.

Поруч з кіммерійцями таври є найдавнішим за згадкою народом у історико-географічному ареалі України. Вони пов'язані з Тавридою — півостровом, до берегів якого потрапили елліни. Крім таврів еллінами були згадані лестригони та їх місто — Телепіла. Звідти ж дізнаємося, що серед занять місцеві жителів було випасання худоби⁷⁷. У Евріпіда згадано, зокрема, «землі таврів, де **царює** над варварами варвар **Фоант**»⁷⁸. Деякі згадані еллінами реалії підтверджені археологічними дослідженнями: заняття тваринництвом, наявність укріплених поселень, які елліни могли називати містами, а також наявність еліти, яка керувала політичними об'єднаннями «таврів» (ім'я надане місцевому населенню еллінами близько V ст. до н.е.⁷⁹- самоназва цих племен невідома).

Населення гірських районів Тавриди, яке контролювало морське узбережжя на півдні півострова, і з яким вірогідно мали справу елліни представлене Кизил-Кобинським археологічним комплексом, час формування якого відносять до IX-VIII ст. до н.е.⁸⁰. У ньому вбачають риси низки культурних комплексів з поза меж півострова — фракійського гальштату, білозерської культури тощо. Подібна ситуація могла скластися внаслідок вторгнення у степи

76 Иванчик А.И. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII—VII веках до н.э. Москва, 1996.

77 *Hom., Od., X, 77-99.*

78 *Eurip., If., 28-41*

79 Кравченко Е. Країна таврів. В: Історія цивілізації. Україна. Том 1. Від кіммерійців до Русі. Харків .Фоліо, 2019. - С 55.

80 Кравченко Е. А. Кизил-кобинська культура у Західному Криму. — Київ: ІА НАН України, 2010.

кочовиків у цей час⁸¹. Основу економіки становили хліборобство і тваринництво. Їх рівень виявився достатнім, аби забезпечити існування ремесел. На узбережжі існував сезонний рибний промисел. Високий розвиток отримали металургія та металообробка заліза⁸².

Система розселення включала укріплені поселення площею до 2 га, на якій могло проживати від 100 до 300 осіб (Караул-Оба, Карли-Кая, Уч-Баш, та ін.). Укріплення Уч-Баша, перебудовані кілька разів, включали рів, споруди з каменю — стіни та вежа⁸³. Їх зведення та підтримання у належному стані потребували значних витрат праці. Мешканці цього населеного пункту займалися виробництвом заліза та ковальством, причому кількість продукції перевищувала їх власні потреби, тобто призначалася на обмін⁸⁴. Подібні укріплення поселень могли слугувати сховищами на випадок нападів, а також резиденціями племінної еліти.

Більшість населення проживала у розташованих в долинах селищах площею до 5 га, населення яких становило 200-900 осіб. Решта населення проживала у малих селищах — до 1,5 га (50-80 осіб) та окремих садибах (до 10 осіб). Відомі також стоянки пастухів, які випасали худобу у гірській місцевості⁸⁵. Як бачимо, у населення гір Тавриди існувала певна ієрархія поселень, що свідчить про досить розвинену суспільну структуру племінного рівня.

Виділяють кілька груп пам'яток, приналежних таврам: західну(найдавніша), центральну, південнобережну, східну⁸⁶. Можливо, цей поділ певною мірою відображає племінні структури. Вони були недостатньо потужними, аби протистояти сусідам — кочовикам (кіммерійцям, скіфам,

81 Кравченко Е. Країна таврів. В: Історія цивілізації. Україна. Том 1. Від кіммерійців до Русі. Харків .Фоліо, 2019. - С 57-58.

82 Кравченко Э. А., Горбаненко С. А., Горобец Л. В., Кройтор Р. В., Разумов С. Н., Сергеева М. С., Яниш Е. Ю. От бронзы к железу: хозяйство жителей Инкерманской долины (по материалам исследований поселений Уч-Баш и Сахарная Головка). — Киев: ИА НАН Украины, 2016.

83 Кравченко Е. А. Кравченко Е. А. Кизил-кобинська культура у Західному Криму. — Київ: ІА НАН України, 2010.

84 Кравченко Э. А., Горбаненко С. А., Горобец Л. В., Кройтор Р. В., Разумов С. Н., Сергеева М. С., Яниш Е. Ю. От бронзы к железу: хозяйство жителей Инкерманской долины (по материалам исследований поселений Уч-Баш и Сахарная Головка). — Киев: ИА НАН Украины, 2016.

85 Щепинский А. А. Красные пещеры // Кизилкобинская культура. Симферополь: Таврия, 1987.

86 Кравченко Е. Країна таврів. В: Історія цивілізації. Україна. Том 1. Від кіммерійців до Русі. Харків .Фоліо, 2019. - С 57-58.

сарматам) у степовій частині та еллінам і тим більше римлянам. У разі загострення ситуації таври могли лише відступити у гірську місцевість, яка мало цікавила їх ворогів. З іншого боку таврська еліта мала зиск із торгівлі із еллінами.

В умовах нестачі ресурсів таври вдавалися до інших способів заробити на життя, насамперед піратством і найманством, в тому числі у війську Понтійського царства. Свідченням цього стали знахідки з таврського святилища, дослідженого на перевалі Гурзуфське сідло⁸⁷. Згідно звичаю таври приносили в жертву богам частину захопленої під час військових дій здобичі. Найдавніші трофеї датовані VII ст. до н.е. здобуті були у скіфів. У святилищі виявлено артефакти з числа обладнання легіонних таборів та монети римського походження часів Мітрідатових війн, карбовані у похідних монетарнях, які могли бути здобуті лише за умов участі у війнах поза межами Таврики. Деякі трофеї римського походження, знайдені серед пожертв у святилищі, зокрема зброя, свідчили про напади таврів на римські військові кораблі біля узбережжя⁸⁸. Для успішної боротьби з піратами римлянам довелося створити укріплені пункти на узбережжі між Херсонесом Таврійським та містами Боспора, в тому числі фортецю Харакс⁸⁹.

Скіфський час і три Скіфії

На сторінки історії потрапили насамперед політичні утворення, створені у VII-III ст. до н.е. населенням, відомим еллінам під іменем “скіфи”- “скіфи царські”, “скіфи-орачі” та ін. Отримати повну картину можливо залучивши різні джерела: як писемні так і археологічні.

Крім скіфів в цей період свої політичні утворення в історико-географічному ареалі України створили кельти, фракійці, населення

87 Новиченкова Н. Г. Святилище античного времени у перевала «Гурзуфское Седло» на главной гряде Крымских гор. Автореферат диссертации. Москва, 1998.

88 Новиченкова Н.Г. Римское военное снаряжение из святилища у перевала Гурзуфское Седло // ВДИ. 1998. № 2. – С. 51 — 66; Новиченкова М.В. О римской кольчуге из святилища у перевала Гурзуфское Седло в Горном Крыму // Пятая Кубанская археологическая конференция: материалы конференции. Краснодар, 2009. – С. 283-286.

89 Зубарь В. М. Таврика и Римская империя. Римские войска и укрепления в Таврике. Київ, 2004.

лісостепової та лісової смуги, тривало життя на таврських поселеннях у Гірському Криму⁹⁰. Скіфи не обмежували свою активність історико-географічним ареалом України. Вони встигли повоювати у Азії, що засвідчено не лише писемними джерелами, але й археологічними знахідками⁹¹, проникали у Південно-Східну на Центральну Європу⁹², періодично намагалися поставити під контроль узбережжя Понту Евксинського на захід від гирла Дунаю⁹³.

Особлива історія — державні структури створені еллінами на узбережжі Понту та у Тавриді⁹⁴, які перебували у постійній взаємодії з сусідами “варварами” - від взаємовигідної торгівлі до військових сутичок та політичного об’днання. На все це часом накладалося втручання сусідніх держав — від походу Дарія I проти скіфів у наприкінці VI ст. до н.е.⁹⁵ та македонського полководця Зопіріона проти Ольвії 324 року до н.е. до підкорення частини Тавриди царями Понта.

Варвари та їх державні утворення

Після 340 р. до н.е. на Закарпатті з’являються поселення кельтів, які у наступні десятиліття захоплюють території, де перед тим існували племінні об’єднання фракійців (представлені куштановицькою археологічною культурою). Останні частково були включені до складу нового утворення, у якому домінували власне кельти. Центрами влади були укріплені поселення-два з них, найбільші, на горах Галіш та Ловачка виявлені на околиці сучасного

90 Казакевич Г. Східні кельти: культури, ідентичності, історіографічні конструкції. Київ, Вінниця: Нілан-ЛТД, 2015; Бандрівський М. Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи — на початку доби раннього заліза. Львів, 2014; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев, 1987. Кравченко Е. А. Кравченко Е. А. Кизил-кобинська культура у Західному Криму. — Київ: ІА НАН України, 2010.

91 Дьяконов И.М. Киммерийцы и скифы на древнем Востоке. Российская археология, 1994(1); Алексеев А. Ю. Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н.э. С.-Петербург, 2003.

92 Chochorowski J. Scytowie a Europa Środkowa – historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. In: Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego Tom XXXV Rzeszów 2014. - S.9-58.

93 Андрух С. И. Нижнедунайская Скифия в VI — начале I в. до н.э. (Этно-политический аспект). Запорожье, 1995.

94 Крижицький С.А., Зубар В.М. Античні держави Північного причорномор’я. В: Україна: хронологія розвитку. Від первісності до пізньої античності. Київ, 2007. - С. 352-459.

95 Черненко Е.В. Скифо-персидская война. Київ, Наукова думка, 1984.

м. Мукачево. Укріплення були зведені з каменю. Мешканці цього місця займалися, окрім іншого, ковальством — виготовляли зброю, знаряддя праці⁹⁶.

Це об'єднання здійснювало емісію власних срібних монет, які відливали у керамічних формах, використовуючи античну систему — драхми, дідрахми та тетрадрахми (імітації монет Македонії часів Філіпа II)⁹⁷. Виготовлення монет традиційно вважається однією з ознак існування держави. Є припущення, що ця територія входила до кельтського державного утворення IV-I ст. до н.е., відомого з писемних джерел, як “плем'я анартів”(Anartoi), володіння якого виходили за межі Верхнього Потисся⁹⁸. У середині I ст. до н.е. воно було підкорене даками.

Кельти відіграли значну роль в історії інших державних утворень в ареалі. Очікуваний напад галатів наприкінці III або на початку II ст. до н.е. згаданий у ольвійському декреті на честь Протогена, який фінансував посилення міських укріплень⁹⁹. Кельти починаючи з III ст. до н.е. наймалися на службу до правителів Боспорського царства, а царя Понту Мітрідата VI, який за їх участі вів низку війн проти скіфів у Тавриді, а також проти Римської держави¹⁰⁰.

Частина лісової смуги у VII-I ст. до н.е. була заселена племенами, належними до милоградського (милогра-підгірцівського) культурного комплексу, межі ареалу якого виходять за сучасну територію України на північ. Це населення ідентифікують з неврами Геродота. Для них характерна відносно невелика щільність населення та племінна організація. Оскільки їх сусіди на півдні — лісостепове населення — перебувало на стадії державних утворень, то у деяких випадках “милоградці” могли бути об'єктом нападів, на Правобережжі Дніпра втрачали територію, а на Лівобережжі - підпорядковуватися сильнішим сусідам.

96 Котигорошко В. Верхнє Потисся в давнину. 1000000 років тому – X сторіччя н.е. Ужгород: Карпати, 2008.

97 Kolníková E. Latenezeitlicher burgwall Gališ-Lovačka (Mukačevo) im lichte der münzfunde // Карпати в Давнину. Вип. 15. Ужгород, 2002. С. 99-113.

98 Казакевич Г.М. Кельти на землях України. Археологічна, мовна, культурна спадщина. Київ, 2010. С.138-141

99 Тройстер М.Ю. Кельти в Північному Причорномор'ї. Археологія, 1992, 2, с. 42.

100 Казакевич Г.М. Відгомін карників. Військові традиції давніх кельтів на землях України. IV-I ст. до н.е. Київ: Темпора, 2008. - С. 61-75.

Нащадки населення, яке залишило Гава-Голігради та Чорноліський культурні комплекси, продовжили традицію формування політичних утворень, які спиралися на систему укріплених поселень, серед яких виділяються своїми розмірами центри влади. Частина з них виникає ще у попередній час — Немирівське та Більське городища. За розташуванням городищ можливо виділити у лісостеповій смузі декілька центрів влади, які належали кільком політичним утворенням різних масштабів.

На лівобережжі Дніпра це Мотронинське городище (VI-V ст. до н.е.), близько 200 га¹⁰¹ на Черкащині Немирівське городище на Вінничині, започатковане ще у IX ст. до н.е., яке мало площу понад 100 га. Сучасна висота валів становить від 7 до 9 м при ширині біля підніжжя до 32 м¹⁰². На березі Дніпра відоме Трахтемирівське городище, засноване у VI ст. площею близько 500 га. На північ від нього розташоване Хотівське городище, засноване наприкінці VII ст., площею близько 48 га¹⁰³.

Про наявність у цього населення царської влади свідчать дослідження поховальних пам'яток. Яскравим прикладом є курган Переп'ятиха на Київщині¹⁰⁴. Тривалий час його трактували, як належний скіфському володарю VII ст., однак нині його розглядають, як вірогідне місце поховання місцевого володаря.¹⁰⁵ Археологічні дослідження показали, що усі перелічені укріплені поселення зазнавали нападів з боку скіфів¹⁰⁶, а знахідки стріл на відкритих поселеннях цього часу свідчать і про спустошення околиць.

Найпотужнішим державним утворенням у лісостепу було те, центром якого було розташоване на Лівобережжі Більське городище, засноване у VIII ст.

101 Бессонова С. С., Скорый С. А. Мотронинское городище скифской эпохи. Київ, 2001.

102 Моруженко А.О. Оборонні споруди Немирівського городища. "Археологія", 1975, № 15

103 Хотівське городище (новітні дослідження) / Кравченко Е.А. (ред.), Горбаненко С.А., Журавльов О.П., Пефтіць Д.М., Полідович Ю.Б., Сергєєва М.С., Шелехань О.В., Київ: ІА НАНУ, 2017.

104 Скорый С. А. Курган Переп'ятиха. Київ, 1990.

105 Кравченко Е. На північ від Скіфії, Історія цивілізації. Україна. т.1. Від кіммерійців до Русі. Харків, 2020. - С. 23-28.

106 Фіалко О., Болтрик Ю. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. Київ, 2003.

до н.е. Воно проіснувало до III ст. до н.е.¹⁰⁷. Територія обіймала близько 5000 га¹⁰⁸. На ній у разі небезпеки могли розміститися десятки тисяч людей. Більське було центром т.зв. Ворсклинської групи пам'яток скіфського часу, яка включала низку укріплених поселень менших розмірів, а також значну кількість селищ. Розташування укріплених поселень співпадало з шляхами, які вони прикривали¹⁰⁹.

Привертає увагу полікультурний склад населення Більська, визначений за знахідками кераміки та інших матеріалів, а також поховальними обрядами у навколишніх некрополях. Серед населення були представники кіммерійців¹¹⁰, скіфів, фракійців, населення, належного до інших культурних комплексів цього часу Лівобережжя. Наявність у похованнях, належних до Ворсклинської групи речей, які походять з території Ассирії¹¹¹ може свідчити про участь цього населення у так званих “Азійських походах скіфів”.

На півдні, у межиріччі Дунаю та Дністра з другої половини VII ст. до н.е. відновлюють свої позиції нащадки давнього фракійського населення. Поступово їх володіння просуваються до Південного Бугу на сході. Типова для них кераміка виявлена на острові Березань, де у VII ст. до н.е. елліни засновують одну з своїх перших колоній. Усім наступним полісам, які виникли в цьому регіоні довелося співіснувати з фракійським населенням.

Можливо, мирном співіснуванню вони завдячують відсутністю у останнього потужних політичних утворень у VII-VI ст. до н.е. Цій обставині елліни мають завдячувати завоюванню Фракії Дарієм I у 516 р. та перетворенням її на перську сатрапію Скудра. Зауважимо, що похід Дарія I проти скіфів пройшов також і землями фракійців на схід від Дунаю¹¹². Таким

107 Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Наукова думка, Киев 1987; Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень). Київ, 2006.

108 Rolle R., Murzin V., Boris A. Schramko B.A. The fortification wall system of Bel'sk (Ukraine). In: Hamburger Beiträge zur Archäologie. 1996 (18). - S. 57–84.

109 Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Наукова думка, Киев 1987.

110 Махортых С.В. Хронология Перещепинского курганного могильника близ Бельска. In: Stratum Plus. Band 3, 2012, S. 1–16.

111 Люботинское городище. Сборник научных трудов. — Харьков, 1998.

112 Черненко Е.В. Скифо-персидская война. Київ, Наукова думка, 1984. Полин С.В. О походе Дария в причерноморскую Скифию. Древности скифов, Киев, 1984. - С. 88-102.

чином під час тієї війни територія була спустошена двічі, обома воюючими сторонами: персами та скіфами. Однак після 475 р. до н.е. виникає Одриське царство, східні межі якого просуваються до Дунаю¹¹³. Можливо, претензії одриських царів та інших правителів сягали і більш східних територій. У будь-якому випадку, існування спорідненого фракійцям населення на Схід від Дунаю давала безліч приводів до вторгнень: тут і “захист підданих” або “родичів”, і переслідування зрадників та втікачів. На цьому тлі похід гетського царя Бересті, який завершився захопленням і пограбуванням низки еллінських полісів — Каллатіса, Істрії, Одесоса, Месембрії, Тіри, Ольвії та інших¹¹⁴ виглядає цілком закономірним явищем.

Появу скіфів у степах на північ від Чорного моря нині відносять до VIII ст. або середини VII ст. до н.е. В цей період за археологічними відомостями тут з’являлися різні групи кочовиків, отож дискусія фактично точиться навколо питання, яку саме з них слід вважати скіфами¹¹⁵. Ця ситуація нагадує ту, яку вже розглянуто вище стосовно киммерійців. Так само як і вони, чергова група кочовиків мала як досвід державотворення, набутий народами, які вели кочовий спосіб життя, так і досвід стосовно особливостей спілкування з представниками різноманітних державних утворень, починаючи з царств на території Китаю.

Частина кочовиків взялася за підкорення степів, а слідом за тим — лісостепу, а потім — рейдами до Південно-Східної та Центральної Європи. Повсюдно їх сліди виявлені завдяки археологічним розкопкам — це сліди руйнувань, вістря стріл, масові захоронення з слідами травм від зброї.¹¹⁶ Та обставина, що у цих регіонах укріплені поселення не лише продовжили існування, але були посилені і збудовані нові фортеці свідчать про те, що підкорити сусідів навіть ближніх, які мали власні досить потужні державні

113 Топалов С. Племена и владетели от земите на Одриското царство и граничните му югозападни територии от края на VI до средата на IV в. пр.н.е. Приноси към проучване монетосеченето и историята на древна Тракия. София, 1998.

114 Крапивина, В. В. Ольвия, Тира и Бурбиста. В: *Sagratia - Карпатика* : матеріали міжнародного симпозиуму / ред.кол.: Е.А. Балагурі, М.М. Вегеш, Д.Д.Данилюк та ін.; відповід. ред. В.Г. Котигорошко. – Ужгород : Вид-во УжНУ, 2002(15) : Карпати в давнину. – С. 129–134.

115 Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — К., 1988; Клочко В. До проблеми походження скіфів. Пам’ятки України, 2005. (2). — С. 21—28 та ін.

116 J. Chochorowski J. Koczownicy Ukrainy. Katalog Wystawy. — Katowice, 1996. — S.107—138.

утворення скіфам в цей час не вдалося. Єдиним успіхом стало захоплення степової рівнини у Центральній Європі, де перед тим вже оселилася якась частина кіммерійців.

Інші скіфи, які витіснили з степів на північ від Кавказу кіммерійців, перетворили цей край на базу для походів у багаті країни Азії — Урарту, Мідію, Лідію та інші. Ці події описані у різних писемних джерелах(в тому числі асирійських та еллінських) в історіографії відомі як “панування скіфів у Азії”¹¹⁷.

Завдяки цим звісткам відомо про існування у скіфів інституту царської влади, яка могла бути передана у спадок, традицію включення до складу свого державного утворення представників інших племен, яких вважали рабами. Поділ скіфів на “царських” та скіфів-кочовиків, скіфів-інших, скіфів-хліборобів, скіфів-орачів, описаний Геродотом відображає цю обставину¹¹⁸. Станом на останню чверть VI ст. до н.е. скіфи не утворили у Понтійських степах єдиної держави і на час походу Дарія I про спротив довелося домовлятися очільникам кількох царств — у Геродота їх згадано три. Відступ персів із задунайських сатрапій у першій половині V ст. до н.е. відкрив нові можливості на цьому напрямку, адже перське панування на певний час ослабило фракійські держави, які контролювали ці теретирії у попередні століття.

В умовах нескінченних війн та походів склався спосіб господарювання, який дослідники назвали “військово-грабіжницькою економікою”¹¹⁹. Він виявився ефективним і у відносно мирний час, отож скіфські царства практикували його упродовж свого існування у Понтійських степах до початку III ст. до н.е. Цьому сприяло існування на узбережжі еллінських полісів. Саме там можна було збути основний товар скіфів — рабів, отримуючи взамін вишукані ювелірні вироби (в тому числі на замовлення — від Пекторалі до

117 Дьяконов И.М. Киммерийцы и скифы на древнем Востоке. Российская археология, 1994(1); Иванчик А.И. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII—VII веках до н.э. М., 1996.

118 Геродот. Истории в дев'яти книгах. Переклад А. Білецького. Київ, Наукова думка. 1993.

119 Історія цивілізації. Україна. Том I. Від кіммерійців до Русі (X ст. до н.е. - IX ст.). Харків: Фоліо, 2019. - С.36-37.

гребеня з кургану Солоха), посуд з коштовних металів, вино та посуд для його вживання, тканини тощо. Наступним джерелами прибутку були контроль над торговельними шляхами з півдня на північ, а також “покровительство” відносно еллінських міст. Від підкорених племен могла надходити данина¹²⁰.

Скіфська еліта отримала можливість нагромаджувати значні по міркам історико-географічного ареалу багатства, про що свідчать царські поховання, досліджені археологами починаючи з ХІХ століття. Поховальні споруди досягають небачених раніше розмірів — приміром, Лугова Могила (Олександропільський курган) мала від 16 до 21 м заввишки¹²¹. У потойбічний світ володарів супроводжували не лише коні, але й слуги¹²².

Структура скіфського царства була реконструйована за писемними та археологічними джерелами, які знаходяться у відповідності. Її досить промовисто відобразив античний автор Лукіан. Самосатський у творі "Скіф, або гість": над усіма стоїть царський рід, далі йде знать - "пілофори", або "ковпаконосці", за ними рядові скіфи, яки мали у власності пару волів та візок. За порівняння поховальних пам'яток виділено до семи страт — від царів і повноправних скіфів до напіврабів і рабів, при цьому відзначено певну градацію рангів серед еліти та розшарованість навіть нижчих верств суспільства¹²³. Царство поділялося на округи, якими управляла племінна знать - “номархи”¹²⁴. Могла існувати ієрархія царств, відображена у структурі об'єднання: центр-головне царство (на чолі з верховним царем) — скіфи царські; праве “крило” складало скіфи-кочовики, ліве — підкорені кіммерійці — скіфи-ϰεωρϰοί¹²⁵.

120 Гаврилюк Н.А., История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н. э. Київ, 1999.

121 Полин С.В., Алексеев А. Ю. Скифский царский Александропольский курган IV в. до н.э. в Нижнем Поднепровье. Киев-Берлин : «Видавецъ Олег Фшюк», 2018 (Серия «Курганы Украины», Т.6).

122 Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н., Мелитопольский курган. Київ:Наукова думка. 1988.

123 Генинг В.Ф. Проблема социальной реконструкции общества кочевых скифов IV-III вв. до н.э. по археологическим данным// Ф.Энгельс и проблемы истории древних обществ. - К., 1984. - С. 124-152 ;

124 Мурзин, В. Ю. Проблема визначення поховань скіфських номархів. Археологія, 2015 (1), с. 19-29; В.Ю. Мурзин О золотіх конусах из скифских курганов. Археологія і давня історія України, 2018 (2(27)), с. Болтрик, Ю.В. 2001а. Соціальна стратифікація Скіфії періоду «золотої осені». Магістеріум. Випуск 6. Археологічні студії. Київ, с.76-80

125 Мурзин В.Ю. Скифская проблема глазами автора. — Киев, 2014. - с. 81—82.

З писемних джерел відомі імена близько півсотні скіфських царів. Понад 20 з них особи міфічні (серед них Таргітай — син Зевса, Скіф — син Геракла), але решта історичні персонажі, які правили між VII-IV ст. до н.е. Вони згадані у асирійських (Ішпакай, Партатуа) та еллінських джерелах - від напівлегендарного Аріанта до Атея¹²⁶, супротивника батька Олександра Великого.

З останнім пов'язують створення у другій половині IV ст. до н.е. об'єднаної держави - "Великої Скіфії" та спроби пересунути її кордони на захід від Дунаю. З описів діяльності Атея випливають більш скромні масштаби царства, яке розміщувалося у Фракії і жило з контролю над еллінськими містами на узбережжі¹²⁷. Вдячні елліни з міста Каллатіс здійснили карбування монет із зображенням царя та вершника-лучника і написом його імені - ΑΤΑΙΑ¹²⁸. Сутичка з Македонською державою 339 р. до н.е. виявилася фатальною для Атея. У битві цар загинув, переможцям дісталось 20000 полонених — жінок та дітей, а також коні і отари кочовиків. Відомості стосовно трофеїв Пилипа II якраз і суперечать уявленню про Атея, як володаря Великої Скіфії. Адже йому не вдалося зібрати достатнє військо до перемоги над ворогом (а ресурси об'єднання скіфів, якби воно існувало, таку можливість надавали) та убезпечити сім'ї підданих та стада від захоплення, тримаючи їх неподалік району бойових дій, що виглядає дивним для володаря країни, межі якої на сході сягали Дону.

Друга половина IV ст. до н.е. була періодом найбільшої могутності скіфів, якщо брати до уваги багатства поховальних пам'яток¹²⁹, з яких походять шедеври давньої торевтики — від Солохи, Огуза і Чортотлика до Товстої та Гайманової Могил. Для цього періоду відзначають зростання заможності

126 Русяева А.С., Супруненко А.Б. Исторические личности эллино-скифской эпохи. — Киев— Комсомольск, 2003.

127 Каришковський П.Й. Скіфи на Дунаї. Український історичний журнал, 1971 (9); Андрух С. И. Нижнедунайская Скифия в VI — начале I в. до н.э. (Этно-политический аспект). — Запорожье, 1995.

128 Анохин.В. А. Монеты скифского царя Атея. «Нумизматика и сфрагистика», т.2, Киев, 1965, С 3-15.

129 Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Могилы скіфських царів другої половини IV ст. до Н.Х. Археологія, - 1995. - №2. - С. 3-13

військового прошарку суспільства, в тому числі якості зброї та захисного спорядження¹³⁰. У скіфів виявилось достатньо сил, аби протистояти стратегічним планам Олександра Македонського відправити на схід їх землями військо на чолі з Зопіріоном. Похід 30000 війська завершився повною невдачею, досягнувши мурів Ольвії.

III ст. до н.е стало переломним в історії степу. Облік знахідок у курганах показав, що власне занепад Скіфії й поширення на більшій частині її території сарматів виявилися розділені лакуною чи не у сотню років. На захід від Дону не було знайдено жодного сарматського могильника III ст. до н.е. І це при тому, що вже розкопано багато тисяч курганів і десятки тисяч давніх поховань. Виявилось також, що у III ст. до н.е. в степу майже немає слідів самих скіфів¹³¹.

Про савроматів, войовничих сусідів Скіфії, писав ще Геродот, згадуючи, що вони живуть на схід від скіфів. Близькі скіфам по походженню, культурі й способу життя племена кочували на схід від Дону-Танаїсу. Сармати облаштувалися в степах на захід від Дону починаючи з II століття до н.е.

Спосіб життя сарматів визначало заняття кочовим скотарством, яке не могло повністю забезпечити потреби населення. Тому було задіяно випробувану схему, яка включала збір данини (під вивіскою “заступництва” та “захисту”), грабунок, работоргівля. Під вплив сарматських племен потрапляють деякі поліси, зокрема Ольвія.

З писемних джерел відомо про кілька сарматських “племен”, які кочували на схід від Дону - серед них роксолани, аорси, язиги, алани¹³². Враховуючи ту обставину, що згадані вони у різний час, мова може йти про періодичний перехід політичного контролю над царством/вождівством(або царствами-вождівствами кочовиків) до певних етноплемінних угруповань, які накидали своє ім'я решті населення, як це неодноразово вже траплялося у попередні часи.

130 Черненко Є. В. Лицарі Великої Скіфії. Золото Степу. — 1987. — С. 131—135; Черненко Е. В. Скифский доспех. — Киев, 1968; Черненко Е. В. Скифские лучники. — Киев, 1981 ;

131 Полин С.В. От Скифии к Сарматии. Киев ,1992.

132 Симоненко О.В. Походження сарматів та їх прихід у Понтійські степи. В: Історія цивілізації. Україна. Том I. Від кіммерійців до Русі (X ст. до н.е. - IX ст.). Харків: Фоліо, 2019. - С. 264-270.

Роксолани з'являються на сторінках писемних джерел близько середини II ст. до н.е. і відомі до середини III ст. до н.е.¹³³. Відомо також про існування у них царської влади. Згадки про роксоланів як правило пов'язані з набігами або участю у війнах. Серед найвідоміших військових конфліктів — участь у війнах скіфів у Тавриці в I ст. до н.е., участь у Мітрідатових війнах проти Риму, підтримка дакійського царства у війнах з Римом у I-на початку II ст. до н.е. Останній ми завдячуємо зображенням сарматських вершників та їх зброї на колоні Траяна у Римі.

Аорси у Північно-Західному Причорномор'ї відомі з I ст. до н.е. Об'єднання очолювали царі, найвідоміші — Фарзой та Інісмей. Володіння аорсів не обмежувалися степами, а сягали досить далеко на північ. Про це свідчать багаті поховання на Вінничині біля села Пороги, де виявлено речі з тамгою царського роду Інісмея¹³⁴. Їм вдалося встановити протекторат над Ольвією яка з 60-х років I ст. карбувала монети спочатку з іменем Фарзоя, а потім — Інісмея¹³⁵.

Язиги згадані серед союзників Понтійського царства у часи Мітрідатових війн проти Риму, потім у зв'язку з нижнім Подунав'ям. На північ зона набігів сягала території зарубинецького культурного комплексу у Подніпров'ї¹³⁶. Частина язигів дісталися Паннонії, де стали учасниками війн проти Риму у другій половині II ст. (т.зв. Маркоманські війни). Під час набігів захоплювали велику кількість рабів — за однією з мирних угод з Римом було повернуто 100000 бранців. У римських джерелах згадано низку царів язигів, переважно часів їх перебування у Центральній Європі. Чимало сарматів пішло на службу у римське військо — крайня відома точка їх перебування на заході це Британія — підтверджена археологічно¹³⁷.

133 Симоненко О.В. Роксолани (пошук археологічних відповідностей) . Археологія, 1991(4). — С.17-28.

134 Симоненко А.В. Лобай Б.И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья (Погребения знати у с. Пороги). Киев, 1991.

135 Карышковский П. О. О монетах царя Фарзоя // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1982; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. Киев 1989.

136 Симоненко АВ Сарматы в Среднем Поднепровье - Древности Среднего Поднепровья. Киев: Наукова думка .1981. - С. 52-69.

137 Sulimirski T. The Sarmatians London: Thames & Hudson, 1970.

Алани згадувані у I-III ст. в зв'язку зі спустошливими набігами у Таврику, а у середині II ст. брали участь у маркоманських війнах. У IV ст. після початку навали гуннів частина їх вирушає на захід (хто з готами, хто з гуннами), беручи участь у війнах IV-V ст., завдяки чому відомі імена деяких царів. В ці часи алани потрапляють у Західну Європу, на Іберійський півострів, де спільно з вестготами 418 року створюють *Regnum Visigothorum* — Королівство Візіготів (проіснувало до арабського завоювання у VIII ст.), сучасним спадкоємцем якого є Королівство Іспанія¹³⁸. Частина разом з вандалами вирушила на північ Африки, де 439 року стають творцями держави — *Regnum Vandalorum et Alanorum*, “королівства вандалів і аланів”, знищеної римським полководцем Велізарієм у 534 р¹³⁹. Ті ж алани, які залишилися на сході Європи, стали учасниками історичних подій, в тому числі у державотворенні наступних століть, в тому числі і у історико-географічному ареалі України.

Елліни на північному узбережжі Понту Евксинського : форми державності

Еллада на початок I тис. до н.е. була одним із найбільш густонаселених регіонів Європи. Вирішення проблеми там шукали не у розширенні земель шляхом завоювань, а через заснування поселень на інших, часом досить віддалених територіях, використовуючи для цього морські шляхи. Еллінські колонії поширювались у Середземномор'ї та на узбережжі Понту Евксинського (Чорного моря) упродовж кількох століть¹⁴⁰. В історико-географічному ареалі України вони з'являються наприкінці VII-першій половині VI ст. до н.е. На той час елліни мали давні традиції державотворення, витоки яких сягали III-II тис. до н.е. і включали різноманітні форми правління — від монархії до демократії.

На час їх появи на північному узбережжі Понту Евксинського найбільш поширеною державною одиницею був поліс¹⁴¹. Поліс був формою політичної

138 Collins, R. *Visigothic Spain, 409–711*. Oxford: Blackwell Publishing, 2004.

139 KIM, Hyun Jin. *The Huns, Rome and the Birth of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press 2013; Zaroff R. *The vandals and sarmatians in a new perspective*. *Collegium Medievale* 2017. P. 233-260.

140 Колесников М.А. *Греческая колонизация Средиземноморья*. Киев, 2003.

141 Hansen, M. H. *Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State*. Oxford: Oxford University Press. 2006.

організації сільських громад. Кількість цих громад визначала чисельність та територіальні межі утворення. Основу економіки полісів складало сільське господарство, важливими були ремесла та торгівля, насамперед морська.

Центром організації могло бути місто, укріплений населений пункт з громадськими спорудами, в тому числі храмами на честь богів — покровителів громад. Округу іменували “хорою”, там розміщувалися ділянки землі, які належали громадянам та сільські населені пункти. Громадянські права мали власники земельних ділянок. У деяких випадках поліс міг являти собою союз сільських громад при відсутності міського центру.

Обов’язком громадян була в разі необхідності військова служба з метою захисту поліса. Тому обороноздатність залежала як від кількості громадян, так і їх заможності, оскільки все необхідне для виконання військового обов’язку вони мали забезпечувати власним коштом. Громадяни складали відповідну присягу. До наших днів дійшла викарбувана на мармуровій плиті присяга громадян Херсонеса Таврійського:

“Клянуся Зевсом, Гесею, Геліосом, Дівою, богами й богинями Олімпійськими та героями, котрі володіють містом, областю й укріпленнями херсонеситів:

я буду одноступцем у справі добробуту міста та громадян і не зраджу Херсонес, ні Керкінітиду, ні Прекрасну Гавань, ані інші укріплення, ні інші області, якими херсонесити володіють або володіли, нічого нікому, - ні еллінові, ні варвару, але буду охороняти для народу херсонеситів;

не порушу демократії й тому, хто бажає зрадити або порушити, не дозволю й не приховаю разом з ним, але заявлю деміургам, що правлять у місті;... ”¹⁴²

Державний лад у полісах міг бути різним, залежно від історичних обставин та традицій — демократія, олігархія, тиранія та монархія. Форми державного ладу упродовж історії поліса могли змінювати одна одну. Все

142 Крисаченко В. С., Україна на сторінках Святого письма та витяги з першоджерел..., — Київ: Наукова думка, 2000, с. 58.

описане вище різноманіття ми можемо спостерігати на прикладі полісів на берегах Понту Евксинського.

Найвідоміші з них — Ольвія, Херсонес Таврійський, Феодосія, Пантікапей. Крім них існувала низка менших міст-держав: Тіра, Ніконій, Керкінітіда, Калос Лімен та інші¹⁴³. Більші поліси намагалися розширити свою територію різними шляхами.

Деякі, як Ольвія¹⁴⁴, віддалена від решти полісів, розвивали сітку поселень навколо, збільшуючи сільськогосподарську округу. Ольвійський поліс, метрополією якого був Мілет¹⁴⁵, сформувався у VII ст. до н.е. на базі низки сільських поселень на Дніпро-Бузькому лимані. Основа економіки — сільське господарство, ремесло, торгівля. Від північних сусідів — скіфів, потім сарматів в обмін на вино, олію, ремісничі вироби, твори торевтики сюди надходили різні товари, основним серед яких були раби.

У часи розквіту число мешканців міста могла досягати 20000. Воно мало зведені з каменю укріплення — стіни та башти¹⁴⁶, громадські споруди — храми Зевса, Аполлона, Асклепія¹⁴⁷.

Державний лад може бути визначений, як демократія, у певні періоди — як олігархія. Вищий законодавчий орган — збори громадян міста, рада, виконавчі — колегії (архонтів, стратегів, агораномів та ін.)¹⁴⁸. Місто карбувало власну монету — спочатку мідну(монети-стрілки, “дельфінчики”, аси), згодом — срібну. На монетах можна побачити назву поліса — OLBI або OLBIО¹⁴⁹.

143 Історія цивілізації. Україна. Том I. Від кіммерійців до Русі (X ст. до н.е. - IX ст.). Харків: Фоліо, 2019. - С. 72-99.

144 Докладніше: Ольвія. Античное государство в Северном Причерноморье / Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В. и др. — К., 1999. — 478 с. ; Русяева А. С., Русяева М. В. Ольвия Понтийская. Город счастья и печали. — К.: СтилоС, 2004. — 228 с.

145 Метрополія — поліс, який заснував колонію і відповідно був пов'язаний з нею певними стосунками, Мілет — еллінський поліс на території Анатолії (суч. Туреччина).

146 Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. Киев: Наукова думка, 1993.

147 Русяева А. С. Религия и культуры античной Ольвии. — К.: Наукова думка, 1992.

148 Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.: Историко-эпиграфическое исследование. — М.: Наука, 1989.

149 Анохин В. А. Монеты-стрелки. В: Ольвия и ее округа. Киев 1986; Карышковский П. О. Монеты Ольвии. Киев, 1988..

Вже у V ст. до н.е. поліс потрапляє у залежність від скіфів, які прагнули контролювати торгівлю у степах. У наступні часи подібні відносини виникли і з сарматами. Така ситуація була неминучою, адже навіть у такого відносно заможного і великого поліса, як Ольвія, не вистачало ресурсів на забезпечення хори і тим більш торгівлі на суходолі. Тому для вирішення проблеми ольвіюполіти змушені були приймати, залежно від обставин, патронат як сусідів - “варварів”, так і потужних держав — спочатку Понтійського царства, а потім — Римської держави. У 198 р. Ольвія увійшла до складу римської провінції Мезія. Альтернативою було знищення міста, як це сталося у середині I ст. до н.е. через навалу гетів на чолі з Буремістою.

Але за певних обставин покровителі Ольвії на перше місце ставили власні інтереси. Так, близько середини III ст. після виведення римського гарнізону (війська були перекинуті на відбиття готської навали) місто було зруйноване, згодом життя відновилося, а у V ст., можливо, воно стало столицею готського державного утворення гунського часу на чолі з королем Гезімундом.¹⁵⁰

Там, де віддаль між полісами була відносно невеликою, могло відбуватися поглинання сусідніх міст-держав. Так, Херсонес Таврійський у IV ст. до н.е. підпорядкував собі військовим шляхом Керкенітїду та Калос Лімен. При цьому розширення території не призвело до зміни політичного ладу.

Інакше склалася ситуація у Східній Тавриді, де утворення Боспорського царства починалося з військового союзу незалежних полісів у середині VI ст. до н.е. Його очолив Пантікапей, як найпотужніша сила у регіоні. Потім, близько середини IV ст. до н.е. утворюється Боспорське царство¹⁵¹, яке між 480-437 рр. до н.е. його очолює династія Археанактидів, по тому до кінця II ст. до н.е. - династія Спартоکیدів. До складу царства в різний час увійшли поліси Тавриди, серед яких Акра, Гераклій, Зенонів Херсонес, Ілурат, Кіммерік, Кітей, Німфей, Порфімій, Парфеній, Тірітака, Феодосія, а також низка міст на

150 Магомедов Б.В. Ольвія і варвари в пізньоантичний період. Археологія. - 2007. - 4. - С.47-54

151 Шевченко Т. Присягаюся Зевсом та Дівою. В: Історія цивілізації. Україна. Том I. Від кіммерійців до Русі (X ст. до н.е. - IX ст.). Харків: Фоліо, 2019. - С. 86-91;.; Шевченко Т. Від полісів до Боспорського царства. В: Історія цивілізації. Україна. Том I. Від кіммерійців до Русі (X ст. до н.е. - IX ст.). Харків: Фоліо, 2019. - С. 91-97.

східному березі Боспора Кіммерійського — Ахіллій, Гермонасса, Кепи, Корокондама, Фанагорія¹⁵², та інші. Чимало населених пунктів, пов'язаних з веденням сільського господарства, виявлено у місцевостях навколо перелічених міст. Таким чином частина території царства була досить щільно заселена і освоєна. Однак з часом її розширення стало відбуватися за рахунок інших територій. Володіння царства на північ простягнулися вздовж Меотійського болота до гирла Тани¹⁵³, де розташовувалося місто Танаїс.

Правителі Боспору з перемінним успіхом намагалися розширити свою владу на решту узбережжя Таврики, підпорядкувавши собі Херсонес Таврійський та підвладні йому території і міста. Метою експансії Боспорського царства було нарощування чисельності населення, а відтак економічної та військової могутності у протистоянні з сусідами, серед яких були скіфи, які кочували у степовій частині Тавриди і створили там свою державу¹⁵⁴, та інші державні утворення “варварів” східному березі протоки. Крім того завжди існувала реальна загроза втручання у справи Боспору елліністичних монархій, які виходили на береги Понту: Македонського та Понтійського царств. Ці суперники мали значно більші ресурси, аніж Боспор і зрештою наприкінці II ст. до н.е. він потрапляє під владу володаря Понтійського царства — Мітрідата VI¹⁵⁵. Останній, включивши до складу свого царства Херсонес Таврійський з усіма його володіннями та остаточно знищивши державу скіфів з центром у Неаполісі, тим самим завершивши суперечки за домінування у Тавриді між місцевими державними утвореннями..

Про потужність держави Мітрідата свідчить та обставина, що він насмівся кинути виклик наймогутнішій державі Середземномор'я — Риму. Ця боротьба тривала до 61р. до н.е., коли після трьох програних “Мітрідатових війн” Понтійське царство, а разом його володіння у Тавриді потрапили у залежність до Риму¹⁵⁶.

152 Анохин В. А. История Боспора Киммерийского. Киев 1999

153 Меотійське болото — сучасна назва Азовське море, Тана — Дон.

154 Кравченко Е. Сутінки Скіфії. В: Історія цивілізації. Україна. Том I. Від кіммерійців до Русі (X ст. до н.е. - IX ст.). Харків: Фоліо, 2019. - С. 59-64; Зайцев Ю. П. Неаполь Скифский. Симферополь, 2003.

155 Зубарь В. М. , Зинько В. Н. Боспор Киммерийский в античную эпоху. Симферополь—Керчь, 2006.

156 Анохин В. А. История Боспора Киммерийского. Киев 1999

Римська держава у Північному Причорномор'ї

Присутність Римської держави у історико-географічному ареалі України представлена провінцією Нижня Мезія (створена 87 року в часи імператора Діоклетіана), протекторатом над Херсонесом Таврійським та статусом Боспорського царства, як союзника та платника трибуту — данини¹⁵⁷.

Межі провінції охоплювали смугу вздовж узбережжя на схід від гирла Дунаю, околиць Тіри та Ольвії. Керівництво провінцією покладене на намісника. Тут було розміщено війська, споруджено укріплення та прокладено дороги¹⁵⁸. У містах зберігалося місцеве самоврядування, очолюване архонтами, діяли народні збори і карбували монету. Мешканців як і раніше поділяли на “корінних громадян” та інших, які правами громадянства не користувалися. Особливою верствою були особи, які мали римське громадянство¹⁵⁹.

З 238 року провінція опиняється у епіцентрі “скіфських воєн”. Після поразки римлян у битві при Абритті, де загинули імператор Децій із сином, готських рейдів у Дакії та виведення римських гарнізонів заадунайські землі було втрачено. 269 року готи збудувати в околицях Тіри флот з кількох тисяч кораблів, аби звідси вирушити морем на римські провінції.

Протекторат над Херсонесом, який формально не був включений до складу провінції, зберігаючи самоврядування і право карбування монети, передбачав розміщення римських гарнізонів у місті та його околицях, створення ліній оборони на суходолі у околицях міста та військово-морських баз на узбережжі¹⁶⁰. Це давало змогу обороняти важливі стратегічні пункти, які давали змогу контролювати місцеві племена і, головне, Боспорське царство.

Його правителі від часів Мітрідатових війн перебували у залежності від Риму, хоча не полишали надії на здобуття незалежності. Спочатку час від часу

157 В. М. Зубарь Северный Понт и Римская империя. — Киев, 1998

158 Зубарь В. М. Северный Понт и Римская империя. Киев, 1998; Буйских С. Б. Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры). Киев, 1991.

159 Н. А. Сон Тира римского времени. — Киев, 1993.

160 С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко Жизнь и гибель Херсонеса. — Харьков, 2000.

римляни надсилали сюди військові експедиції, але тільки розмістивши гарнізони в Херсонесі та на узбережжі забезпечили лояльність правителів Боспору. Символом лояльності було розміщення на місцевих монетах зображень правителів Риму. З появою готів та виведенням римських гарнізонів на Боспорі були змушені обирати між лояльністю Риму і виживанням. Так завершилася історія римської присутності у Тавриці, однак її естафету згодом прийняла Східна Римська імперія, яка успішно інтегрувала частину півострова до складу держави на наступні декілька століть.

“Варвари” на кордонах

Встановлення кордонів Риму на берегах Понту, протекторат над Таврикою мали на меті запобігти несподіваним нападам “варварів” з-поза меж імперії. Якийсь час ця стратегія успішно спрацьовувала, аж поки ворог не виявився по-перше надто потужним для ослабленої внутрішніми проблемами (чого варта лише “епоха солдатських імператорів” між 235-285 рр.) здавалося, найпотужнішої держави регіону. В свою чергу сусіди Риму зрозуміли (ще у II ст. до н.е під час “Маркоманських війн”) що їх шанси залежать від масштабів створюваних ними політичних об’єднань та координації між різними племенами і царствами.

У першій половині III ст. у історико-географічному ареалі з’являються готи. Вони приходять з півночі¹⁶¹, що стало новиною для краю, який за минулі тисячоліття звик до вторгнень зі сходу. У історико-географічному ареалі України виявлено тисячі поселень, приналежних до черняхівського культурного комплексу. Він склався у III ст. та проіснував до V ст. Значну роль у наявності в ньому “провінційно-римських елементів”(гончарна кераміка, інші вироби) відіграли війни з Римом та економічне співробітництво. В середині цього комплексу дослідники виділяють низку варіантів, які пов’язують як з різними групами готів, так і підкореним ними населенням, серед яких були і слов’яни¹⁶².

161 Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.

162 Баран В. Д. Черняхівська культура. Київ, 1981.

Впадає в око відносно невелика (порівняно з попередніми часами) кількість укріплених поселень в ареалі черняхівської культури. Ті, що виявлені, часто розміщені поблизу стратегічних пунктів — шляхів, переправ через річки.

Вже на історичній батьківщині готи мали досвід зі створення державних утворень на чолі з царями. Народ-військо складав основу могутності цих утворень. Відомі царські династії Амалів та Балтів, які вели свій родовід від богів. У писемній версії історії готів, яка постала у VI ст., у число предків готських королів було залучено скіфських володарів, а разом приписано готам їх історію (взяту переважно з книг Геродота та інших античних авторів), включно з війною проти перського царя Дарія I¹⁶³. Це і не дивно, адже для римлян усі мешканці на схід від Дунаю були “скіфами” - і навіть війни 238-271 рр. які вели готські об’єднання проти Риму, увійшли в історію під назвою “скіфських”¹⁶⁴.

Готам вдалося поступово підкорити або включити у свій союз/королівство більшість інших племен у історико-географічному ареалі України: серед них були сармати, венети (слов’яни) та інші¹⁶⁵. Описуючи ситуацію першої — початку другої половини IV ст. Йордан включив у межі держави короля Ерманаріха/Германаріха землі від узбережжя Балтики на півночі до берегів Понту та Меотиди. Зверхність готів довелося визнати царям Боспору. У пізнішому скандинавському епосі ця країна відома під назвами Оюм (Oium) “Reidgothland”(Hreidgotaland), яка межує з Гуналандом — країною гунів. Поява гунів у другій половині IV ст. змінила політичну ситуацію. Держава Германаріха припиняє своє існування 375 року. Тогочасні події докорінно змінили політичну мапу Європи, включно з історико-географічним ареалом України.

163 Jordanes The origin and deeds of the goths. Translated by Charles C. Mierow
[//https://people.ucalgary.ca/~vandersp/Courses/texts/jordgeti.html](https://people.ucalgary.ca/~vandersp/Courses/texts/jordgeti.html); Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Спб. Алетейя. 1997

164 Магомедов Б.В. Черняховская культура северо-западного Причерноморья. Київ, Наукова думка, 1987.

165 Б. Магомедов Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.

